

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અગાઉના પ્રકરણમાં આપણે સમાજ, સમુદાય, મંડળ, જ્ઞાતિ, વર્ગ વગેરે વિશે અભ્યાસ કર્યો. આ પ્રકરણમાં આપણે સામાજિક સંસ્થા વિશે માહિતી મેળવીશું. સમાજમાં લગ્ન, કુટુંબ, જ્ઞાતિ જેવી વિવિધ સામાજિક સંસ્થાઓ છે. સમાજશાસ્ત્ર સામાજિક સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનું જીવન અનિયંત્રિત રીતે નહિ પણ સંસ્થાકીય માળખામાં રહીને જિવાય છે. વ્યક્તિ સમાજના સભ્ય તરીકે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા જ શક્ય બને છે. લગ્ન, કુટુંબ, જ્ઞાતિ જેવી સંસ્થાઓ માનવીને પ્રવૃત્તિ કરવાની રીત પૂરી પાડે છે. માનવીનું સામાજિકીકરણ પણ સંસ્થાઓ દ્વારા જ થાય છે. સામાજિક સંસ્થાઓ સમાજરચનાનો પાયો છે અને વ્યક્તિ અને સમાજની અનેકવિધ જરૂરિયાત સંતોષવાના પ્રયત્નમાંથી સંસ્થાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે, તેથી તેનું સાતત્ય ટકી રહ્યું છે. જોકે સમય અનુસાર તેની રચના, કાર્ય અને સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે.

સામાજિક સંસ્થા (Social Institution)

સામાજિક સંસ્થાની વ્યાખ્યા : સામાજિક સંસ્થા એક પ્રસ્થાપિત કાર્યપ્રણાલી છે, જે સમાજમાં લોકોની પરસ્પરની ભૂમિકાઓ અને વર્તન કરવાની રીત નક્કી કરી આપે છે. આવી વર્તન-રીતો લોકોની જરૂરિયાત સંતોષવામાં મદદરૂપ બને છે. તેથી જ મેકાઈવર અને પેજ સામાજિક સંસ્થાને - ‘સમૂહ પ્રવૃત્તિની પ્રસ્થાપિત કાર્યપ્રણાલી’ તરીકે ઓળખાવે છે. એ જ રીતે જહોનસન સંસ્થાને ‘અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના સામાજિક સંબંધોને લાગુ પડતી ધોરણાત્મક ઢબ’ તરીકે ઓળખાવે છે.

આમ ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓના આધારે કહી શકાય કે, સંસ્થા ચોક્કસ કાર્યપ્રણાલી છે અને તે કાર્યપ્રણાલીઓ લોકરીતિ, લોકનીતિ, સામાજિક ધોરણો દ્વારા પ્રસ્થાપિત થયેલ હોય છે. તેથી જ સર્વસ્વીકૃત હોય છે અને તેના દ્વારા લોકોની જરૂરિયાતનો સંતોષ શક્ય બને છે.

સામાજિક સંસ્થાનાં લક્ષણો : પ્રત્યેક સંસ્થાને તેની ખાસ વિશિષ્ટતાઓ છે. તેમ છતાં બધી જ સામાજિક સંસ્થાઓ અમુક સર્વસામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે :

(1) **વલણ અને વર્તનની ઢબ :** સંસ્થા વ્યક્તિઓનાં વલણો અને વર્તનની ઢબ વ્યક્ત કરે છે. દા.ત., કુટુંબમાં પરસ્પર પ્રેમ, વફાદારી, માનની લાગણી અને જવાબદારીનું વલણ વ્યક્ત થાય છે. આ વલણ અનુસાર કુટુંબના સભ્યોનાં પારસ્પરિક વર્તનની ઢબ રચાય છે.

(2) **સાંસ્કૃતિક પ્રતીકો :** સંસ્થાને અમુક વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક પ્રતીકો હોય છે, જે સંસ્થાની ઓળખ પૂરી પાડે છે. દા.ત., રાષ્ટ્રગીત અને રાષ્ટ્રધ્વજ એ રાજકીય સંસ્થાનું પ્રતીક છે.

(3) **સાધન-સગવડ :** સંસ્થા તેનાં કાર્યો કરવા માટે ખાસ સાધન-સગવડો ધરાવે છે. જેને સંસ્થાના ઉપયોગના પાયા પર રચાયેલ સાંસ્કૃતિક લક્ષણ તરીકે ઓળખાવી શકાય. દા.ત., કુટુંબ માટે ઘર, ધર્મ માટેનું મંદિર વગેરે.

(4) **વર્તનનાં ધોરણો :** સંસ્થા લોકરીતિઓ, લોકનીતિઓ અને કાયદાનો સંકુલ છે. વિશિષ્ટ પ્રકારના સામાજિક સંબંધોને લાગુ પડતાં વર્તન અને ભૂમિકાને માર્ગદર્શન આપતાં ધોરણોની વ્યવસ્થા છે. દા.ત., કુટુંબમાં પતિ-પત્ની અને સંતાનોના પારસ્પરિક સંબંધો અને ભૂમિકા નક્કી કરતાં ધોરણો જોવા મળે છે.

(5) **વિચારસરણી :** વિચારસરણી એ વિચારો, માન્યતાઓ અને ધોરણોનો સમૂહ છે. ધોરણો વ્યક્તિએ કઈ રીતે વર્તવું અને કઈ રીતે ન વર્તવું તે દર્શાવે છે. વિચારસરણી ધોરણોને પીઠબળ પૂરું પાડે છે. વિચારસરણી સંસ્થાની મૂળભૂત માન્યતાઓ અને વિચારો વ્યક્ત કરે છે. દા.ત., એકેશ્વરવાદ, અનેકેશ્વરવાદ એ ધર્મની વિચારસરણી છે.

કુટુંબ સંસ્થા (Family Institution)

કુટુંબનો અર્થ : કુટુંબ એ સાર્વત્રિક સામાજિક સંસ્થા છે. જોકે અલગ અલગ સમયે અને અલગ અલગ સમાજોમાં કુટુંબનું સ્વરૂપ, રચના, કાર્યમાં તફાવત હોય છે. મેકાઈવરના મતે ‘કુટુંબ એ સ્પષ્ટ અને લાંબા ગાળા સુધી ટકી રહે તેવા જાતીય સંબંધો ઉપર રચાયેલું જૂથ છે અને તેના દ્વારા જ બાળકોનું પ્રજનન અને ઉછેર શક્ય બને છે. કુટુંબની મુખ્ય બાબત એ છે કે આ જૂથ લગ્ન, લોહી અથવા દત્તકના સંબંધો દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે.’ ઓગર્બર્નના મતે ‘કુટુંબ એ બાળકોવાળા કે બાળકો વગરનાં પતિ-પત્નીનું બનેલું અમુક અંશે લાંબા ગાળાનું જૂથ છે.’ કિંગસલે ડેવિસ જણાવે છે કે ‘કુટુંબ એક એવું સામાજિક જૂથ છે કે જેના સભ્યો પ્રજનન-પ્રક્રિયા દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે.’ આ પ્રકારના સંબંધોથી જોડાયેલા સભ્યોના અધિકારો અને ફરજો સમુદાયનાં સામાજિક ધોરણો દ્વારા નિશ્ચિત થયેલા હોય છે.

કુટુંબનાં લક્ષણો

(1) સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના જાતીય સંબંધો : સ્ત્રી-પુરુષની જાતીય ઈચ્છાની પરિપૂર્તિ, વંશવૃદ્ધિ અને સહજીવનથી થતી સંતતિની સંભાળ અને ઉછેર એમ ત્રિવિધ હેતુ માટે કુટુંબ ઉદ્ભવ્યું છે.

(2) લગ્નપ્રથા : સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના જાતીય સંબંધોને સમાજ-સ્વીકૃત બનવા માટે લગ્નપ્રથા અનિવાર્ય માનવામાં આવે છે. તેથી લગ્નપ્રથા એ કુટુંબરચનાનું પ્રથમ સોપાન છે. અલગ-અલગ સમયે અને અલગ-અલગ સમાજોમાં, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અનુસાર લગ્નનું સ્વરૂપ અલગ-અલગ હોઈ શકે છે; પરંતુ કુટુંબની જેમ લગ્નપ્રથા સાર્વત્રિક રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

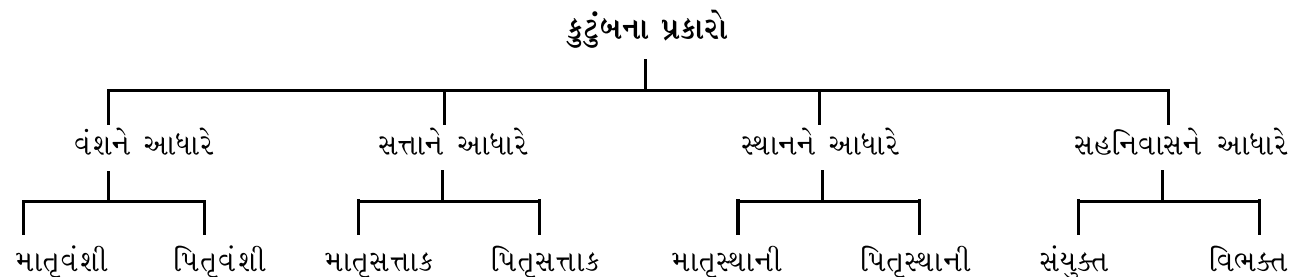
(3) સહનિવાસ : લગ્ન પછી પતિ-પત્ની એક જ ઘરમાં સાથે રહે છે. તેથી કુટુંબ એક સ્થળે સહવાસ કરતું જૂથ છે. મોટાભાગે પિતૃસ્થાની કુટુંબવ્યવસ્થા વધારે પ્રચલિત છે. જ્યાં પત્ની લગ્ન પછી પતિનાં ઘરે રહેવા જાય છે.

(4) વંશાવલી : દરેક કુટુંબને તેની વંશાવલીની યોજના હોય છે. જેનાથી કુટુંબના પૂર્વજો અને વંશજો વચ્ચેનો સંબંધ સમજી શકાય છે. જે સમાજમાં કુટુંબ માતૃસત્તાક છે, ત્યાં સંતાનોનાં વંશની ગણતરી માતાનાં નામથી થાય છે. પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થાવાળી કુટુંબરચનામાં વંશની ગણતરી પિતાનાં નામથી થાય છે. સંતાનોને પિતાનાં નામથી ઓળખવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં માતા અને પિતા બંનેનાં નામ સંતાનનાં નામ પાછળ લગાડી શકાય છે.

(5) આર્થિક સહભાગીપણું : અર્થવ્યવસ્થામાં સહભાગીપણું એ કુટુંબની મહત્ત્વની બાબત છે. કુટુંબના સભ્યોની જરૂરિયાત સંતોષવા કુટુંબ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા ગોઠવે છે. ખાસ કરીને પ્રજનન અને બાળઉછેરને લગતી આર્થિક જરૂરિયાતો સંતોષવાની જવાબદારી કુટુંબ ઉઠાવે છે. જો કુટુંબ આ જવાબદારી ન ઉઠાવે તો નવા જન્મતાં બાળકોનાં ભરણ-પોષણનો પ્રશ્ન વિકટ બને અને તેનો ઉછેર અશક્ય બની જાય. સભ્યોનાં જીવનને ટકાવી રાખવા સાથે સંકળાયેલી કેટલીક પાયાની આર્થિક જવાબદારી સંભાળવા દરેક કુટુંબ અમુક પ્રકારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

કુટુંબના પ્રકારો

કુટુંબના વિવિધ પ્રકારો વંશ, સત્તા, સ્થાન તેમજ સહનિવાસના આધારે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

(1) **માતૃવંશી કુટુંબ** : આ પ્રકારના કુટુંબમાં વંશગણના માતા તરફથી મળે છે. સંતાનનાં નામ પાછળ માતાનું નામ જોડાય છે. મિલકત અને સત્તાનો વારસો માતા તરફથી માત્ર સ્ત્રી-સંતાનને મળે છે. ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો પણ સ્ત્રીઓ દ્વારા જ થાય છે.

(2) **પિતૃવંશી કુટુંબ** : આ પ્રકારનાં કુટુંબમાં વંશગણના પિતાના નામથી થાય છે. સંતાનોનાં નામ પાછળ પિતાનું નામ આપવામાં આવે છે. મિલકત તથા સત્તા પુરુષ બાળકને પિતા તરફથી મળે છે. ધાર્મિક વિધિ-વિધાનો પુરુષ સંતાન દ્વારા જ થાય છે.

(3) **માતૃસત્તાક કુટુંબ** : જે કુટુંબમાં માતાની સત્તા સર્વોપરી હોય છે અથવા તો માતાને જ કુટુંબનું મૂળ ગણવામાં આવે છે, તે માતૃસત્તાક કુટુંબ તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ સ્થાને હોય છે. સમાજજીવનનાં આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે સ્ત્રીઓનું પ્રભુત્વ હોય છે. માતૃસત્તાક કુટુંબ મહદંશે માતૃવંશી અને માતૃસ્થાની હોય છે. આવા કુટુંબમાં સંતાનોની વંશગણના માતાનાં નામે થાય છે અને વારસો પણ સ્ત્રી-સંતાનને મળે છે. લગ્ન પછી યુવતી પોતાની માતાનાં ઘરે રહે છે. પતિને પત્નીનાં ઘરે રહેવા આવવું પડે છે. ભારતના આદિમજાતિ સમાજમાં ખાસી અને ગારો એ બંને આસામની માતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા ધરાવતી આદિમ જાતિઓ છે. તે જ રીતે દક્ષિણ ભારતમાં વસતા નાયરો પણ માતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા ધરાવે છે.

(4) **પિતૃસત્તાક કુટુંબ** : પિતૃસત્તાક કુટુંબમાં પુરુષોની સત્તા, સ્થાન અને દરજ્જો ઉચ્ચ હોય છે. પરિણામે આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે પુરુષોનું પ્રભુત્વ હોય છે. પિતૃસત્તાક કુટુંબ મહદંશે પિતૃવંશી અને પિતૃસ્થાની હોય છે. તેથી વારસો પિતા તરફથી પુત્ર-સંતાનને મળે છે તેમજ કુટુંબમાં પુત્ર-સંતાનનું મહત્ત્વ સવિશેષ હોય છે અને જો પુત્ર-સંતાન ન હોય તેવા સંજોગોમાં નજીકના રક્તસંબંધી સંતાનને દત્તક લેવામાં આવે છે.

(5) **માતૃસ્થાનીય કુટુંબ** : આ પ્રકારનાં કુટુંબમાં સ્ત્રીઓ માતાની વારસદાર ગણાય છે અને લગ્ન બાદ પણ માતાની સાથે માતાના કુટુંબમાં જ રહે છે. લગ્ન બાદ તેના પતિને તેની પત્નીનાં કુટુંબમાં આવીને રહેવું પડે છે. કુટુંબમાં તમામ નિર્ણયોમાં સ્ત્રીને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

(6) **પિતૃસ્થાનીય કુટુંબ** : આ પ્રકારનાં કુટુંબમાં પુરુષ સંતાનો પિતાનાં વારસદાર બને છે. લગ્ન બાદ સ્ત્રી પોતાના પતિનાં કુટુંબની સાથે રહે છે. કુટુંબનાં તમામ કાર્યોમાં પુરુષ-સંતાનનું જ મહત્ત્વ છે.

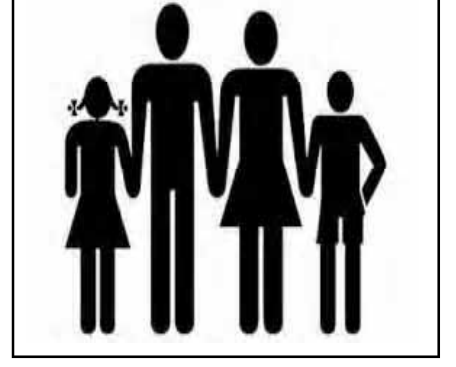
(7) **સંયુક્ત કુટુંબ** : સંયુક્ત કુટુંબમાં બે કે તેથી વધુ પેઢીના સભ્યો એક સાથે વસવાટ કરે છે. તેઓ એક જ નિવાસસ્થાને વસવાટ કરે છે. એક જ રસોડે સાથે ભોજન લે છે. કુટુંબની મિલકત સહિયારી ગણવામાં આવે છે. પરિવારનું સંચાલન કુટુંબના વડા તરીકે પિતા કે માતા દ્વારા થતું હોય છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં કુટુંબના વડાની વિશાળ સત્તા છે. તેના નિર્ણયનો અન્ય સભ્યો દ્વારા સ્વીકાર કરવામાં આવતો હોય છે. આવા કુટુંબમાં વૃદ્ધ, વિધવા, અપંગ, અશક્ત સભ્યોને સામાજિક સલામતી પ્રાપ્ત થાય છે.

સંયુક્ત કુટુંબ

(8) **વિભક્ત કુટુંબ** : વિભક્ત કુટુંબ તેના કદની દૃષ્ટિએ નાનું હોય છે. તેમાં પતિ-પત્ની અને તેના અપરણિત સંતાનોનો જ સમાવેશ થાય છે. વિભક્ત કુટુંબમાં સત્તા મુખ્ય જવાબદાર વ્યક્તિ હસ્તક હોય છે. નિર્ણયો સર્વ સહમતીથી લેવાય છે. વ્યક્તિગત નિર્ણયને પ્રાધાન્ય અપાય છે. તેથી પારિવારિક ક્ષેત્રે વધુ વિરોધ ઉદ્ભવતો નથી. વિભક્ત કુટુંબમાં

સ્ત્રીઓ અને બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય મળતું હોવાથી વ્યક્તિગત વિકાસની વધુ તક મળે છે આ ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં એકલમાતા અને એકલપિતાવાળા કુટુંબ પણ જોવા મળે છે. 2011ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ભારતનાં કુલ કુટુંબોમાં સંયુક્ત કુટુંબોનું પ્રમાણ 19 % અને વિભક્ત કુટુંબોનું પ્રમાણ 81 % નોંધાયું છે. દક્ષિણ ભારતના તમામ 4 રાજ્યોમાં સંયુક્ત કુટુંબનું પ્રમાણ 10 % નોંધાયું છે.

વિભક્ત કુટુંબ

કુટુંબનાં કાર્યો

કુટુંબ વ્યક્તિ અને સમાજ માટે વિવિધ કાર્યો કરે છે. વ્યક્તિ અને સમાજની મૂળભૂત જરૂરિયાતોનો સંતોષ પૂરો પાડે છે. કુટુંબ દ્વારા થતાં કાર્યો આગળ મુજબ છે :

(1) **કુટુંબનું જૈવિક કાર્ય** : જાતીય સંતોષ અને પ્રજનન વગેરે કાર્યોનો કુટુંબનાં જૈવિક કાર્યોમાં સમાવેશ કરી શકાય. સ્ત્રી-પુરુષની જાતીયવૃત્તિનો સંતોષ કુટુંબમાં જ સમાજમાન્ય અને સમાજસ્વીકૃત રીતે સંતોષાય છે. એ જ રીતે પ્રજોત્પાદનનું કાર્ય સમાજનાં સાતત્ય માટે અત્યંત મહત્વનું છે. કુટુંબવ્યવસ્થા આ કાર્યને નિયંત્રિત કરી સ્થિરતા પૂરી પાડે છે.

(2) **કુટુંબનું મનોવૈજ્ઞાનિક કાર્ય** : વ્યક્તિની માત્ર ભૌતિક જરૂરિયાતો જ નહિ પરંતુ સલામતી અને સ્નેહની માનસિક જરૂરિયાતો પણ કુટુંબમાં જ પરિપૂર્ણ થાય છે. સ્નેહ, પ્રેમ, હંફ પૂરા પાડીને વ્યક્તિને માનસિક સંતોષ પૂરો પાડે છે. આ કાર્ય અન્ય કોઈ પણ જૂથ એટલા પ્રમાણમાં કરી શકતું નથી.

(3) **કુટુંબનું આર્થિક કાર્ય** : કૃષિ અર્થવ્યવસ્થાવાળી સમાજવ્યવસ્થામાં કુટુંબ ઉત્પાદનનું કેન્દ્ર બની રહે છે. કુટુંબનું ભરણપોષણ અને અર્થોપાર્જનમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓની સહભાગિતા જોવા મળે છે અને સંતાનોનો ઉછેર અને ગૃહ-સંચાલનનું કાર્ય સ્ત્રી કરે. જોકે આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજવ્યવસ્થામાં કુટુંબ હવે આર્થિક ઉત્પાદનનું કેન્દ્ર રહ્યું હોય તેવું મર્યાદિત ધોરણે જોવા મળે છે. કુટુંબના સભ્યોની ભૌતિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનું કાર્ય કુટુંબ કરી રહ્યું છે.

(4) **કુટુંબનું સામાજિક કાર્ય** : કુટુંબમાં થતાં સામાજિક કાર્યોમાં વ્યક્તિને કૌટુંબિક સંબંધો દ્વારા પ્રાપ્ત થતો ચોક્કસ સામાજિક દરજ્જો પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત., કુટુંબમાં પુત્ર કે પુત્રી તરીકે, ભાઈ-બહેન તરીકે વગેરે. સમાજમાં કુટુંબની જે પ્રતિષ્ઠા હોય તે વ્યક્તિને આપોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું મહત્વનું કાર્ય એ છે કે વ્યક્તિને સામાજિક જીવન જીવવાની તાલીમ પૂરી પાડે છે. સામાજિક પરંપરા અને વર્તનપદ્ધતિ બાળક કુટુંબ પાસેથી શીખે છે તેમજ કુટુંબ બાળકને સાંસ્કૃતિક વારસો પૂરો પાડે છે.

(5) **કુટુંબનાં સાંસ્કૃતિક કાર્યો** : માનવસમાજના સાંસ્કૃતિક વારસાનું પ્રદાન કુટુંબ દ્વારા થાય છે. સમાજની સાંસ્કૃતિક પરંપરાને ટકાવી રાખી પેઢી દર પેઢી સાંસ્કૃતિક વારસાનું હસ્તાંતર થાય છે. પ્રત્યેક કુટુંબ પોતાની વિશિષ્ટ જીવનશૈલી દ્વારા સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં તત્વોને જાળવી રાખે છે અને પોતાનાં સંતાનોને શીખવે છે.

કુટુંબમાં આવેલ પરિવર્તન

આધુનિક સમયમાં ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, શિક્ષણ અને સંચાર સાધનો જેવાં વિવિધ પરિબલોને પરિણામે કુટુંબસંસ્થામાં પરિવર્તન ઉદ્ભવી રહ્યું છે, જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

(1) **કુટુંબનું કદ નાનું બનતું જાય છે** : વિવિધ પરિબલોના કારણે પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબના સ્થાને નાના કદનાં કુટુંબો અસ્તિત્વમાં આવી રહ્યા છે.

(2) **જવાબદારીનું ક્ષેત્ર ઘટતું જાય છે** : આધુનિક પેઢી માટે તેમનાં દૂરના રક્તસંબંધીઓ ઓછા મહત્વનાં બનતા જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબના સભ્યો પ્રત્યે પોતાની જવાબદારી અને ફરજ અદા કરવી મુશ્કેલ બનતી જાય છે.

(3) **પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધોમાં પરિવર્તન** : પરંપરાગત ભારતીય કુટુંબમાં પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધો સત્તા અને તાબેદારીના પાયા ઉપર રચાયેલા હતા. પતિની આજ્ઞા માનવી તે પત્ની માટે ફરજિયાત હતું; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં આ સંબંધોમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે સમાનતાના પાયા ઉપર નવા સ્વરૂપના સંબંધો વિકસી રહ્યા છે.

(4) **માતા-પિતા અને સંતાનો વચ્ચેના સંબંધો** : માતા-પિતા અને સંતાનો વચ્ચેના સંબંધોની સામાન્ય ઢબ સત્તા અને તાબેદારીનાં મૂલ્યો પર રચાયેલી હતી. પિતાનો નિર્ણય અંતિમ ગણાતો હતો. હવે પિતાની સત્તા નબળી પડતી જાય છે.

સંતાનો પિતાના નિર્ણયની સામે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા થયા છે. સંતાનો પિતાને આધીન રહે તેવી અપેક્ષા હવે રખાતી નથી. સંતાનો પ્રત્યે માતા-પિતાનું વલણ બદલાઈ રહ્યું છે.

લગ્ન-સંસ્થા (Marriage Institution)

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અગાઉના મુદ્દામાં કુટુંબ-સંસ્થા વિશે ચર્ચા કરી; પરંતુ લગ્ન-સંસ્થા કુટુંબ-સંસ્થા સાથે સંકળાયેલી મહત્વની સંસ્થા છે. તેથી હવે આપણે લગ્ન-સંસ્થા વિશે ચર્ચા કરીશું.

લગ્ન, કુટુંબ સંસ્થાનું પ્રથમ પગથિયું છે. વિભિન્ન સમાજોનાં સામાજિક આદર્શો અને મૂલ્યોમાં વિવિધતા હોવાથી લગ્નનાં હેતુઓ અને સ્વરૂપોમાં પણ તફાવત જોવા મળે છે.

લગ્નનો અર્થ

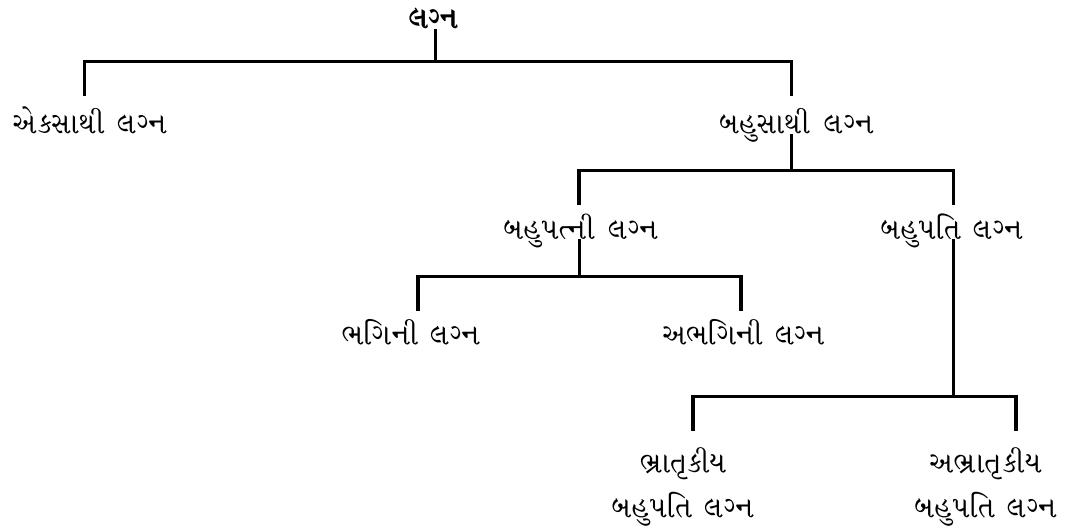
લગ્ન, સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેનો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સંબંધ છે. જેમાં જાતીય સંબંધો સમાજમાન્ય અને કાયદેસર રીતે માન્ય થયેલ હોય છે. જોહન્સન જણાવે છે કે, ‘લગ્નનું આવશ્યક તત્ત્વ એ છે કે તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક સ્થાયી સંબંધમાં પ્રવેશીને પોતાનું સામાજિક સ્થાન ગુમાવ્યા વગર બાળકો ઉત્પન્ન કરવાની સામાજિક અનુમતી મેળવે છે.’ વેસ્ટર માર્ક જણાવે છે કે, ‘લગ્ન એક કે વધારે પુરુષોનો એક કે વધારે સ્ત્રીઓ સાથેનો સંબંધ છે. જેનો સમાજના રિવાજો કે કાયદાઓ દ્વારા સ્વીકાર થયો હોય છે. આ પ્રકારના સંબંધોમાં લગ્ન કરનારી વ્યક્તિઓ અને થનાર બાળકોનાં પારસ્પરિક હકો અને ફરજોનો સમાવેશ થાય છે.’ લગ્નના સંબંધો સાથે કેટલીક ફરજો અને હકો સંકળાયેલા છે.

લગ્નના ઉદ્દેશ્યો (હેતુ)

દરેક ધર્મમાં લગ્નનો ઉદ્દેશ ધર્મ (ધાર્મિક ફરજોનું પાલન) પ્રજા, (સંતતિપ્રાપ્તિ) રતિ (જાતીયસંતોષ) તથા ગૃહ-નિવાસનો રહેલો છે. સમાજની વિવિધ જરૂરિયાતો સંતોષવા સમાજમાન્ય રીતો અને કાયદાઓનું પાલન કરવામાં આવે છે.

લગ્નના પ્રકારો

સાથીની સંખ્યાને આધારે એટલે કે પતિ કે પત્નીની સંખ્યાને આધારે લગ્નના નીચે મુજબ બે પ્રકારો છે. જેને આકૃતિમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

(1) એકસાથી લગ્ન : એક પુરુષ કે એક સ્ત્રી કોઈ એક સમયે સમાજમાન્ય રીતે માત્ર એક જ સ્ત્રી કે પુરુષ સાથે લગ્ન સંબંધે જોડાયેલ હોય છે, ત્યારે તેને એકસાથી લગ્ન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો લગ્નસંબંધ વિશ્વના મોટા ભાગના સમાજોમાં સર્વસ્વીકૃત છે.

(2) બહુસાથી લગ્ન : લગ્નસંબંધથી જોડાનાર સ્ત્રી-પુરુષની કોઈ એક પક્ષે સમાજમાન્ય રીતે સંખ્યા એક કરતા વધારે હોય ત્યારે તેને બહુસાથી લગ્ન કહેવાય.

(1) **બહુપત્ની લગ્ન** : જ્યારે કોઈ એક પુરુષ એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાય છે, ત્યારે તેને બહુપત્નીત્વ લગ્ન કહેવાય. બહુપત્ની લગ્નના બે પેટા પ્રકાર છે :

(A) **ભગિની બહુપત્નીત્વ** : જ્યારે કોઈ એક પુરુષ સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાનાર સ્ત્રીઓ પરસ્પર સગી બહેનો હોય છે, ત્યારે તેને ભગિની બહુપત્નીત્વ કહેવામાં આવે છે.

(B) **અભગિની બહુપત્નીત્વ** : જ્યારે કોઈ એક પુરુષની સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાનાર સ્ત્રીઓ પરસ્પર સગી બહેનો હોતી નથી, ત્યારે તેને અભગિની બહુપત્નીત્વ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(2) **બહુપતિત્વ લગ્ન** : બહુપતિત્વ એ બહુસાથી લગ્નનો એક પ્રકાર છે. જેમાં એક સ્ત્રી એક કરતાં અધિક પુરુષો સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાય છે. બહુપતિત્વના બે પેટા પ્રકાર છે :

(A) **ભ્રાતૃકીય બહુપતિત્વ** : જે લગ્નસંબંધમાં સ્ત્રી સાથે જોડાનાર પુરુષો પરસ્પર સગા ભાઈઓ હોય ત્યારે તેને ભ્રાતૃક બહુપતિત્વ કહેવાય.

(B) **અભ્રાતૃકીય બહુપતિત્વ** : કોઈ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનાર પુરુષો જ્યારે પરસ્પર સગા ભાઈનો સંબંધ ધરાવતા ન હોય તેને અભ્રાતૃક બહુપતિત્વ કહેવામાં આવે છે.

લગ્નસાથી પસંદગીનાં ક્ષેત્રો (ધોરણો)

પ્રત્યેક સમાજમાં જીવનસાથીની પસંદગી અંગે વ્યક્તિને આપવામાં આવતી સ્વતંત્રતા મર્યાદિત હોય છે. કોણ કોની સાથે લગ્ન કરી શકે અને કોણ કોની સાથે લગ્ન ન કરી શકે તે બાબત દરેક સમાજમાં જુદાં જુદાં ધોરણો હોય છે. તેના દ્વારા જ જીવનસાથી પસંદગીનાં ક્ષેત્રો નિર્ધારિત થતા હોય છે. રીત-રિવાજો, જાતિ-નિયમો અને ધોરણો દ્વારા સમાજ લગ્નસાથીની પસંદગીનું ક્ષેત્ર નિયંત્રિત કરે છે, જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

(1) **અંતર્લગ્ન** : જેમાં સમૂહના રિવાજ પ્રમાણે વ્યક્તિને પોતાનાં સમૂહ-જૂથમાંથી જ લગ્નસાથીની પસંદગી કરવી પડે છે. જે સમૂહના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પર લગ્નસંબંધ બાંધી શકાય તે સમૂહને અંતર્લગ્નીય સમૂહ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાતિ અંતર્લગ્નીય સમૂહ છે. હિન્દુ સમાજની પરંપરા મુજબ લગ્નસાથીની પસંદગી પોતાની જ્ઞાતિ કે પેટાજ્ઞાતિમાંથી જ થઈ શકે. ભારતના અન્ય ધાર્મિક સમુદાયોમાં પણ આવી જ પરંપરા પ્રવર્તે છે.

(2) **બહિર્લગ્ન** : બહિર્લગ્નનો નિયમ મૂળભૂત રીતે નિકટવર્તી સગાં-સંબંધીઓ વચ્ચે લગ્નસંબંધ બાંધવાની મનાઈ ફરમાવે છે. દા.ત., વ્યક્તિના નિકટના સમૂહો ભાઈ-બહેન અને અન્ય રક્તસંબંધોમાં આવતા સંબંધીઓ સાથે લગ્ન થઈ શકે નહિ. આ સંદર્ભમાં જુદા જુદા નિયમો પ્રવર્તે છે.

(3) **સમલોમ, અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્ન** : પોતાના સમકક્ષ અથવા પોતાના જ જૂથ કે જ્ઞાતિમાંથી જીવનસાથીની પસંદગી થાય ત્યારે તેને સમલોમ લગ્ન કહેવાય. ઉચ્ચ જ્ઞાતિ કે વર્ણનો પુરુષ પોતાનાથી ઊંચરતા ગણાતા જ્ઞાતિ-વર્ણમાંથી જીવનસાથીની પસંદગી કરે ત્યારે તે અનુલોમ લગ્ન છે. જ્યારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિ કે વર્ણની સ્ત્રી પોતાનાથી નીચી ગણાતી જ્ઞાતિ કે વર્ણના પુરુષને જીવનસાથી તરીકે પસંદ કરે ત્યારે તે પ્રતિલોમ લગ્ન છે.

લગ્નસાથીની પસંદગીમાં અગ્રતાસૂચક ધોરણો

(1) **કુલીનશાહી** : માતા-પિતાએ પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન તેના કુળ કરતા સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ ગણાતા કુળના પુરુષ સાથે કરવા જોઈએ એવું મૂલ્ય કેટલાક સમૂહોમાં પ્રવર્તે છે. આવાં લગ્નને કુલીનશાહી લગ્ન તરીકે ઓળખવામાં આવે. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં કુલીનશાહી લગ્નપ્રથા આજે પણ જોવા મળે છે.

(2) **દિયરવટુ, જેઠવટુ અને સાળીવટુ** : દિયરવટુ, જેઠવટુ અને સાળીવટુની રીતે જીવનસાથી મેળવાય છે. સ્ત્રીનો પતિ મૃત્યુ પામે પછી પતિના નાના ભાઈ સાથે લગ્ન કરે ત્યારે તે દિયરવટુ છે અને પતિના મોટાભાઈ સાથે બીજા લગ્ન કરે ત્યારે તે જેઠવટુ છે. એ જ રીતે પત્નીનું અવસાન થયા પછી પોતાની મૃત પત્નીની બહેન સાથે લગ્ન કરી શકે છે, તે સાળીવટું છે.

(3) પિતરાઈ લગ્ન : કેટલાક સમૂહોમાં પિતૃપક્ષે ફોઈનાં સંતાનો અને માતૃપક્ષે મામા કે માસીનાં સંતાનો સાથે લગ્નસંબંધો બાંધી શકાય છે. જેને પિતરાઈ લગ્ન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

લગ્ન-સંસ્થામાં આવેલાં પરિવર્તનો : ઔદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ, કાનૂનીકરણ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, વ્યક્તિવાદ, સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા, સ્ત્રીશિક્ષણ અને સ્ત્રીઓનો વ્યવસાયમાં પ્રવેશ, વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી અને સંચાર માધ્યમોનો વિકાસ જેવાં વિવિધ પરિબલોને પરિણામે લગ્ન-સંસ્થામાં પરિવર્તનો ઉદ્ભવ્યાં છે, જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

(1) લગ્નનું ધાર્મિક પાસું નબળું પડ્યું છે : લગ્નમાં ધાર્મિક વિધિની ઔપચારિકતા જોવા મળે છે. લગ્ન એ પવિત્ર સંસ્કાર અને પવિત્ર બંધન ગણવાનો આદર્શ નબળો પડ્યો છે. કન્યાદાન એ લગ્નવિધિનું આવશ્યક અંગ છે. માતા-પિતા તરફથી કન્યાને ચીજવસ્તુઓ ભેટ અપાય છે; પરંતુ તેમાં ભૌતિકતા, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, દહેજ જેવી બાબતો મહત્વની બનતી જાય છે. કન્યાદાનમાં જે ધાર્મિક તત્વો હતાં તેની જગ્યાએ સામાજિક-ભૌતિક તત્વો વિશેષ જોવા મળે છે.

(2) હિન્દુ લગ્નમાં વિકસતું કરારનું સ્વરૂપ : પરંપરાગત હિન્દુ લગ્નને એક સંસ્કાર તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિવાદી વલણને કારણે લગ્ન સાથે સંકળાયેલાં પરંપરાગત મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. 1954નાં સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ હેઠળ થયેલા લગ્નમાં પારસ્પરિક સંમતિથી છૂટાછેડા મેળવી શકાય છે. સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને છૂટાછેડાના અધિકાર મળ્યાં છે.

(3) લગ્નવય ઊંચી આવતી જાય છે : કાયદાકીય રીતે છોકરાની લગ્નવય 21 વર્ષ અને છોકરીની લગ્નવય 18 વર્ષ નક્કી થઈ છે. એ સિવાય શિક્ષણ, લગ્ન સંબંધિત બદલાયેલ ખ્યાલો, સ્ત્રી-શિક્ષણમાં વૃદ્ધિ વગેરે પરિબલોને પરિણામે લગ્નવય ઊંચી આવી છે. પહેલાંની તુલનામાં બાળલગ્ન પ્રથામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે.

(4) લગ્નસાથીની પસંદગીનાં ધોરણોમાં પરિવર્તન : પરંપરાગત રીતે જીવનસાથીની પસંદગી માતા-પિતા કે વડીલો દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. લગ્નને બે કુટુંબનાં જોડાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવતું હતું. વર્તમાન સમયમાં આ બાબતમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવ્યું છે. હવે યુવક-યુવતીની ઇચ્છા-પસંદગીને મહત્વ અપાય છે. જીવનસાથીની પસંદગીમાં વ્યક્તિગત લાયકાતને વિશેષ પ્રાધાન્ય અપાય છે.

(5) આંતરજાતીય લગ્ન શક્ય બન્યા છે : વિવિધ કાનૂની પ્રયત્નો અને સુધારણા-પ્રવૃત્તિને પરિણામે વિભિન્ન જાતિઓ વચ્ચેના લગ્નસંબંધોની તરફેણમાં અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાયું છે. 1954ના સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટથી આંતરજાતીય લગ્નને સંપૂર્ણ રીતે સમર્થન પ્રાપ્ત થયું છે.

(6) બહુપતિ-પત્ની લગ્ન ગેરકાયદેસર બન્યા છે : વિવિધ કાયદાઓને કારણે હિન્દુઓમાં બહુપતિ તેમજ બહુપત્ની લગ્ન ગેરકાયદેસર બન્યા છે. 1955ના હિન્દુ લગ્નના કાયદાથી હિન્દુ સમાજમાં ઉપર્યુક્ત પ્રથાનો કાયદાકીય સંપૂર્ણ અંત આવ્યો છે.

(7) સ્વ-પસંદગીનાં લગ્નનું પ્રાધાન્ય વધ્યું : લગ્નક્ષેત્રે સંમતિની બાબતમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. વિવિધ પરિબલોની અસરને પરિણામે સ્વ-પસંદગીનાં લગ્ન થવા લાગ્યા છે. આવાં લગ્નો પ્રત્યે હવે ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાભર્યું વર્તન દાખવવામાં આવે છે, તેને સ્વીકૃતિ મળતી જાય છે.

(8) છૂટાછેડાને કાનૂની માન્યતા : કાયદા દ્વારા સ્ત્રી-પુરુષને છૂટાછેડાનો સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે. દુઃખી દાંપત્યજીવનનો અંત લાવવા હવે સ્ત્રી-પુરુષો છૂટાછેડાનો માર્ગ અપનાવે છે. 1955ના હિન્દુ લગ્ન-કાયદામાં છૂટાછેડાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

જાતિ-સંસ્થા (Caste Institution)

જાતિ-સંસ્થા ભારતીય સમાજની એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે. આજે પણ એક મહત્વના સામાજિક બળ તરીકે ભારતીય સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં જાતિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. હિન્દુઓનાં સામાજિક જીવનના લગભગ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જાતિ-સંસ્થાના તાણાવાણા ગૂંથાયેલા છે, જેની વ્યાપક અસરો હિન્દુ સમાજના ખોરાક, પોશાક, લગ્ન, રીતરિવાજો કુટુંબજીવન, વ્યવસાય વગેરે અનેક ક્ષેત્રો ઉપર જોવા મળે છે.

જ્ઞાતિનો અર્થ

એમ. એન. શ્રીનિવાસ જણાવે છે કે, ‘જ્ઞાતિ એક વંશપરંપરાગત અંતર્લગ્નની પ્રથા ધરાવતું અને સામાન્ય રીતે એક જ સ્થળે વસતું જૂથ છે.’ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના સંબંધોનું નિયમન શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિના ખ્યાલો વડે થાય છે અને સામાન્ય રીતે એક સાથે બેસીને ભોજન કરવાનો વ્યવહાર સૌથી વિશેષ જ્ઞાતિની અંદર જ હોય છે. ધુર્યે જણાવે છે કે હિન્દુ સમાજ એવાં વિભિન્ન જૂથોમાં વિભાજિત થયેલો છે, જે જૂથોના સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનાં સ્તરો અને પારસ્પરિક વ્યવહારોનું ક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન છે.

જ્ઞાતિનાં લક્ષણો

ધુર્યેએ ભારતની પરંપરાગત જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે જ્ઞાતિનાં મૂળભૂત લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે :

(1) હિન્દુ સમાજનું જુદા જુદા ખંડોમાં વિભાજન : વિવિધ જ્ઞાતિઓ ભારતમાં હિન્દુ સમાજને જુદા જુદા વિભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. પ્રાચીનકાળથી હિન્દુ સમાજ એક અખંડ સમુદાય રહ્યો નથી. હિન્દુ સમાજની પ્રત્યેક જ્ઞાતિ એક અલગ અને સ્વતંત્ર સામાજિક એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમાં દરેક વ્યક્તિને જે-તે જ્ઞાતિનું સભ્યપદ જન્મથી મળે છે. દરેક જ્ઞાતિને પોતાની આગવી અને સ્વતંત્ર જ્ઞાતિ પંચાયત હોય છે. પ્રત્યેક જ્ઞાતિની પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ હોય છે. આ બાબતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દરેક જ્ઞાતિ એક સ્વતંત્ર સામાજિક એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

(2) કોટિકમ : ધુર્યે જણાવે છે કે ભારતમાં બધી જ્ઞાતિઓની ઉચ્ચ-નિમ્નતા અંગેની એક ચોક્કસ યોજના જોવા મળે છે. કોટિકમની વ્યવસ્થામાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણો સૌથી ઊંચા ગણાય છે; પરંતુ અન્ય જુદી જુદી જ્ઞાતિઓનું ચોક્કસ સામાજિક સ્થાન નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ખાસ કરીને વચ્ચેની જ્ઞાતિઓના દરજ્જા વિશેની સ્પષ્ટતાનો અભાવ એ ભારતીય જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થાનું નોંધપાત્ર લક્ષણ છે.

(3) ખાનપાન અને સામાજિક વ્યવહાર અંગેના પ્રતિબંધો : ખાનપાન અને બીજા સામાજિક વ્યવહારો કઈ જ્ઞાતિ સાથે રાખી શકાય અને કઈ જ્ઞાતિ સાથે ન રાખી શકાય તે અંગેનાં ઘણાં ઝીણવટભર્યાં સામાજિક ધોરણો દરેક જ્ઞાતિમાં હોય છે. ખાનપાનના સંબંધો અને સામાજિક વ્યવહારોની બાબતમાં ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના રિવાજોમાં ઘણા તફાવતો જોવા મળે છે.

(4) વિભિન્ન જ્ઞાતિઓની નાગરિક તથા ધાર્મિક અસમર્થતાઓ અને વિશેષાધિકારો : ભારતની વિવિધ જ્ઞાતિઓમાં પ્રવર્તતા ચડિયાતાપણાં અને ઊતરતાપણાંના ખ્યાલોએ નિમ્ન અને ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં નાગરિક અને ધાર્મિક અધિકારો વિશે એક પ્રકારની અસમાનતા સર્જી છે. નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓ અનેક પ્રકારના નાગરિક અને ધાર્મિક અધિકારોથી વંચિત હતાં, જ્યારે ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓ આ બાબતોમાં અનેક વિશેષાધિકારો ધરાવે છે. વસવાટ, ગામના કૂવાનો ઉપયોગ, જાહેર રસ્તાઓનો ઉપયોગ, શાળા-પ્રવેશ, મંદિરોમાં પ્રવેશ વગેરે અનેક બાબતોમાં અસમર્થતાઓ અને વિશેષાધિકારો અસ્તિત્વમાં હતા.

(5) વ્યવસાયની પસંદગી પર અંકુશો : જ્ઞાતિઓના વ્યવસાયો વંશપરંપરાગત હતા. પ્રત્યેક જ્ઞાતિએ પોતાનો નક્કી થયેલો વ્યવસાય કરવો તે તેની ફરજ ગણાતી. પિતાનો વ્યવસાય પુત્ર સંભાળે તેવી પરંપરા હતી.

(6) લગ્ન પરના પ્રતિબંધો : અંતર્લગ્નની પ્રથા જ્ઞાતિ સમાજનું નોંધપાત્ર પાસું છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાની જ્ઞાતિ કે પોતાની પેટા જ્ઞાતિમાં લગ્નસંબંધો બાંધવા ફરજિયાત હતા. આ નિયમનો ભંગ કરનાર વ્યક્તિને જ્ઞાતિમાંથી કાઢી મૂકવા સુધીની સજા કરવામાં આવતી હતી.

પરંપરાગત જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં આવેલાં પરિવર્તનો

ભારતમાં જ્ઞાતિ-સંસ્થા મધ્યયુગના અંત સુધી અત્યંત જડ સ્વરૂપે પ્રવર્તતી હતી; પરંતુ ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પ્રારંભ થતા જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તનો આવવા લાગ્યાં. બ્રિટિશરોની અંગ્રેજી શિક્ષણપદ્ધતિ, સામાજિક કાનૂનીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ અને શહેરીકરણ, લોકશાહી અને ઉદારમતવાદી વિચારસરણી વગેરેના પ્રભાવના કારણે જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં

આધુનિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ભારત સ્વતંત્ર બન્યું ત્યાર બાદ જ્ઞાતિ-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા વધુ ઝડપી બની છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં જ્ઞાતિ-સંસ્થાનાં પરંપરાગત લક્ષણોમાં નીચે મુજબનાં પરિવર્તનો આવ્યા છે :

(1) ખંડવિભાજનમાં આવેલું પરિવર્તન : પરંપરાગત જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થામાં વ્યક્તિ જે જ્ઞાતિમાં જન્મે એ દરજ્જો આપોઆપ એને મળતો અને એમાં વ્યક્તિ પાસે કોઈ વિકલ્પ કે પસંદગી નહતી. આજે પણ વ્યક્તિને જન્મથી દરજ્જો તો મળે છે. પરંતુ જ્ઞાતિનાં અર્પિત દરજ્જા સામે શિક્ષણ, નવા વ્યવસાય અને આવક, સત્તા જેવાં પરિબળોથી વ્યક્તિનો પ્રાપ્ત દરજ્જો મહત્વનો બન્યો છે. તેથી જન્મગત દરજ્જાનું મહત્વ ઘટ્યું છે જે આ લક્ષણનું પરિવર્તન છે.

જ્ઞાતિમાં ખંડવિભાજન માટે સૌથી વધુ અસરકારક દરેક જ્ઞાતિની આગવી સંસ્કૃતિ હતી. દરેક જ્ઞાતિનું અલગ જીવન હતું અને એની અલગ દુનિયા હોય તેવું જણાતું કારણ કે દરેક જ્ઞાતિની જીવનશૈલી ભાષા, પહેરવેશ અને વર્તન-ધોરણો જ્ઞાતિ સંસ્કૃતિ મુજબ રહેતાં તેથી ખંડવિભાજન વધુ તીવ્ર લાગતું. પરંતુ આજે શિક્ષણ, સંસ્કૃતિકીકરણ, પશ્ચિમીકરણ આધુનિકીકરણ અને વૈશ્વીકરણ જેવાં પરિબળોને લીધે જ્ઞાતિની આગવી સંસ્કૃતિ ભૂંસાવા લાગી. બધાનાં પહેરવેશ, ભાષા, ખોરાક, વ્યવસાય સમાન થવા લાગ્યા છે. તેથી જ્ઞાતિનું પરંપરાગત ખંડવિભાજન ભૂંસાઈ જતાં હવે તેઓ આધુનિક જીવન જીવવા લાગ્યા છે. તે જ રીતે ખંડવિભાજનને અસરકારક બનાવવામાં જ્ઞાતિ પંચાયત મહત્વની ભૂમિકા ભજવતી. દરેક જ્ઞાતિની આગવી પંચાયત હતી જે સભ્યોનાં વર્તન પર નિયંત્રણ રાખીને જ્ઞાતિના પોતાના સમૂહને સલામત રાખતી. પરંતુ વિવિધ પરિબળો અને જ્ઞાતિ અસમર્થતા નિવારણ કાનૂન અને બીજા કાયદાઓએ જ્ઞાતિ પંચાયતની સત્તાઓ નબળી પડી આથી જ્ઞાતિના સભ્યો આધુનિક જીવનશૈલી જીવવા લાગ્યા. જ્ઞાતિમાં નિયંત્રણો સામે બગાવત કરતા થયા.

આમ, જન્મગત વારસાગત દરજ્જાને બદલે પ્રાપ્ત દરજ્જાનું વધેલું મહત્વ, જ્ઞાતિ-સંસ્કૃતિનું પતન અને જ્ઞાતિ પંચ નબળા થવાથી ખંડોમાં વિભાજન ભૂંસાતું જાય છે.

(2) સામાજિક કોટિકમમાં પરિવર્તન : પરંપરાગત વ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિનાં વિવિધ સમૂહોનું સ્થાન અસમાન હોવાથી એમાં સામાજિક અસમાનતા જોવા મળતી. આ અસમાન દરજ્જાવાળા જ્ઞાતિસમૂહો ચઢતા-ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવાયા હતાં. જેને સામાજિક કોટિકમ કહે છે. જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને પોતાનો સામાજિક કોટિકમ હતો પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કેટલીક જ્ઞાતિઓનો દરજ્જો ઊંચો હતો તેમજ કેટલીક જ્ઞાતિઓનો દરજ્જો નીચો હતો. મધ્યમ જ્ઞાતિઓનો દરજ્જો જમીનમાલિકી, સત્તા અને સમાજના વિવિધ માપદંડના આધારે સ્થાનિક કક્ષાએ નક્કી થતો.

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરી આધુનિક મૂલ્યો, સાંસ્કૃતિકરણ, કાનૂનીકરણ જેવાં પરિબળોને લીધે જ્ઞાતિના આ લક્ષણમાં ખૂબ મોટો બદલાવ આવ્યો છે. મોટી સંખ્યા અને કૌશલ્ય-મિલકત-આવક ધરાવતા લોકોનું કોટિકમમાં સ્થાન આગળ આવ્યું છે. દા.ત., બ્રાહ્મણ, વાણિયા વગેરે જ્ઞાતિઓનો કોટિકમ નબળો પડ્યો છે.

(3) ખાનપાન-સંપર્ક પરના પ્રતિબંધોમાં પરિવર્તન : કોણે શું ખાવું, કોની સાથે ભોજન લેવું, કોના હાથનું ભોજન લેવું, કોની સાથે બેસવું, કોના ઘરનું પાણી પી શકાય, તેમજ કાચું ભોજન-પાકું ભોજનના ખ્યાલો દ્વારા પરંપરાગત જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં ખાન-પાન પર અને સંપર્ક પરના પ્રતિબંધો ખૂબ જ મજબૂત હતા. પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, સાંસ્કૃતિકીકરણ, આધુનિકીકરણ, પશ્ચિમીકરણ, કાનૂનીકરણ, વૈશ્વીકરણ, સંચાર સાધનોને લીધે આવા પ્રકારના પ્રતિબંધો નબળા પડ્યા છે. શહેરમાં નિર્મૂળ થવા લાગ્યા છે. પરંતુ ગામડાંમાં હજી થોડાક અંશે જોવા મળે છે. આજે તો જંકફૂડ, ફાસ્ટફૂડના જમાનામાં આવા ખ્યાલો ટકી શકે તેમ પણ નથી.

(4) નાગરિક અને ધાર્મિક અસમર્થતા અને વિશેષ અધિકારોમાં પરિવર્તન : ભારતની જ્ઞાતિઓમાં સામાજિક કોટિકમને લીધે નિમ્ન અને ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં નાગરિક અને ધાર્મિક અધિકારો વિશે અસમાનતા છે. પરંપરાગત જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં નિમ્ન જ્ઞાતિઓ અનેક પ્રકારના નાગરિક-ધાર્મિક અધિકારોથી વંચિત રહી હતી અને કેટલીક ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિ પાસે વિશેષ અધિકાર હતા, ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ જાહેર જીવનમાં નાગરિક અને ધાર્મિક બાબતમાં સત્તા અને અધિકાર ભોગવતા. વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, બંધારણ, આધુનિકીકરણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ, કાનૂનીકરણ જેમાં અસ્પૃશ્યતા

નિવારણ, એટ્રોસિટી એક્ટ જેવાં પરિબળોને લીધે આવા વિશેષ અધિકાર નાબૂદ થયા તેમજ નિમ્ન જ્ઞાતિની અસમર્થતા નાબૂદ થઈ. આજે ગેરબંધારણીય વર્તન કરવામાં આવે તો સજાને પાત્ર બને છે. વૈશ્વિક, લોકશાહી સમાનતાવાદી મૂલ્યોને લીધે પણ આવી અસમર્થતા નાબૂદ થઈ રહી છે.

(5) વ્યવસાયની પસંદગી પરના અંકુશોમાં પરિવર્તન : પરંપરાગત જ્ઞાતિવ્યવસ્થામાં વંશપરંપરાગત વ્યવસાયો ચાલ્યા આવતા હતા. તે મુજબ દરેક જ્ઞાતિએ નક્કી કરેલા વ્યવસાય જ જ્ઞાતિના સભ્યે કરવાનો રહેતો. અન્ય જ્ઞાતિના સભ્યને તેમાં પ્રવેશ નહતો. તેમજ પોતાની જ્ઞાતિના સભ્યને પણ અન્ય વ્યવસાય કરવા પર પ્રતિબંધ હતો. જોકે વ્યાપાર, ખેતી, ખેત-મજૂરી અને લશ્કરની નોકરી જેવા વ્યવસાય કોઈ પણ જ્ઞાતિ કરી શકતી. આજે ઔદ્યોગિકીકરણ, શિક્ષણ, શહેરીકરણ, યંત્ર, વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિને લીધે અનેક નવા વ્યવસાયો ઊભા થયા. જેમાં કૌશલ્ય, જ્ઞાન મહત્વના બન્યા. પરિણામે પરંપરાગત-વારસાગત વ્યવસાયોનું આકર્ષણ ઓછું થયું. એટલું જ નહિ પરંપરાગત-વારસાગત વ્યવસાય પર જીવનનિર્વાહ કરવું અઘરું બન્યું. વ્યવસાયના મહાજન-સંગઠનનું નિયંત્રણ નબળું પડ્યું. આથી વ્યવસાય-પસંદગી પરના અંકુશો નાબૂદ થઈ ગયા અને આજે જ્ઞાતિ અને વ્યવસાય વચ્ચેનો સંબંધ નબળો પડ્યો છે.

(6) લગ્ન પરના પ્રતિબંધોમાં પરિવર્તન : પરંપરાગત જ્ઞાતિવ્યવસ્થામાં એક પેટા જ્ઞાતિની વ્યક્તિનું બીજા પેટાજ્ઞાતિની વ્યક્તિ સાથેનું લગ્ન પ્રતિબંધિત હતું. દરેક પેટા જ્ઞાતિમાં લગ્નસંબંધનું ક્ષેત્ર પોતાના જૂથ પૂરતું મર્યાદિત હતું. અંતર્લગ્નનો નિયમ મજબૂત હતો. જો આ નિયમનો ભંગ થાય તો જ્ઞાતિમાંથી કાઢી મૂકવા સુધી સજા થતી. આધુનિક સમયમાં 1954 સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ, 1955 હિંદુ મેરેજ એક્ટ, જ્ઞાતિ અસમર્થતા નિવારણ કાનૂન તેમજ શિક્ષણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ અને આધુનિક લોકશાહીનાં મૂલ્યો સ્વીકારવાના લીધે જ્ઞાતિ અંતર્લગ્ન પ્રથા નબળી પડી છે. હવે એકડા, ગામનો ગોળ તેમજ પેટાજ્ઞાતિમાં બંધન નાબૂદ થયા છે. પરંતુ પોતાની જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરવાનું વલણ ચાલુ રહ્યું છે. તેમ છતાં ઉપર્યુક્ત પરિબળોને લીધે આંતરજ્ઞાતિય, આંતરધર્મિય લગ્નનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. આમ, લગ્ન પરના પ્રતિબંધો નબળા પડવા લાગ્યા છે.

સામાજિક વર્ગ (Social Class)

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે આપણી સામાન્ય વાતચીતમાં બાળવર્ગ, યુવાવર્ગ, સ્ત્રીવર્ગ જેવા શબ્દોમાં ‘વર્ગ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. સમાજશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તે બધા વર્ગો સમાજના રચનાકીય એકમો છે. સંખ્યાત્મક પંક્તિઓ નથી. વર્ગનો સંબંધ દરજ્જા સાથે છે. સમાજની વ્યક્તિઓ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવસાયો કરતી હોવાને લીધે સમાજમાં જુદા જુદા દરજ્જાઓ ઉદ્ભવે છે. આવા જુદા જુદા વ્યાવસાયિક દરજ્જાઓનું એકબીજાની તુલનામાં મૂલ્યાંકન થતું હોય છે. તેમાંથી વર્ગો ઉદ્ભવે છે.

વર્ગનો અર્થ : દરેક સામાજિક વર્ગ દરજ્જાઓનું બનેલું જૂથ છે. જે લગભગ સમાન પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે અને એક વર્ગ બીજા વર્ગ કરતા દરજ્જાની બાબતમાં ઊંચો કે નીચો ગણાતો હોય છે. મેકાઈવર અને પેજ જણાવે છે કે, ‘સામાજિક વર્ગ સમાજનો એવો એક ભાગ છે જે સમાજના બીજા ભાગોથી દરજ્જાના સંદર્ભમાં જુદો પડે છે.’ સોરોકીન જણાવે છે કે “સામાજિક વર્ગ સમાજમાં લોકોનો એવો સમૂહ છે જેના સભ્યો વ્યાવસાયિક, આર્થિક અને રાજકીય દરજ્જાની બાબતમાં સમાન સ્થાન ધરાવે છે.” તેથી સામાજિક વર્ગને સમાન સામાજિક દરજ્જો ધરાવતા લોકોના સમૂહ તરીકે ઓળખાવી શકાય. વર્ગનો સંબંધ જીવનશૈલી સાથે છે.

સામાજિક વર્ગનાં લક્ષણો

(1) વર્ગ-સભાનતા : દરેક વર્ગના સભ્યો પોતે અમુક વર્ગનો દરજ્જો ધરાવે છે, તેવી સભાનતા ધરાવે છે અને તે વર્ગનું મહત્વનું આત્મલક્ષી લક્ષણ છે. આવી વર્ગ-સભાનતા અમુક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં વ્યક્ત થતી હોય છે.

(2) ઊંચ-નીચનો સ્વીકાર : સામાજિક વર્ગનું મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે, દરેક વર્ગના સભ્યો એવો સ્વીકાર કરતા હોય છે કે પોતે અમુક વર્ગથી ઊંચા છે અને અમુક વર્ગથી નીચા છે.

(3) સમાન સામાજિક દરજ્જો : દરેક વર્ગ સમાન દરજ્જો ધરાવતું જૂથ છે. એટલે કે કોઈ પણ એક વર્ગના બધા સભ્યો આવક, સંપત્તિ કે મિલકત, વ્યવસાય, શિક્ષણ, રાજકીય દરજ્જો લગભગ સમાન હોય છે. એક જ સામાજિક વર્ગના સભ્યો એકબીજાને સામાજિક રીતે સમકક્ષ તરીકે જુએ છે. તેમનાં પારસ્પરિક વર્તનો અને સંબંધોમાં દરજ્જાની સમાનતા વ્યક્ત થાય છે.

(4) અંતર્લગ્ન : દરેક વર્ગ ઓછેવત્તે અંશે અંતર્વિવાહી જૂથ છે. દરેક વર્ગના સભ્યો સામાન્ય રીતે પોતાના વર્ગમાંથી જીવનસાથીની પસંદગી કરવાનું વલણ ધરાવતા હોય છે.

(5) વર્ગનું એકમ કુટુંબ : વર્ગ એ કુટુંબનો બનેલો સ્તર છે. વર્ગ કોટિકમના સંદર્ભમાં કુટુંબ એકમ છે. કુટુંબના બધા સભ્યો સમાન વર્ગદરજ્જો ધરાવે છે. વ્યક્તિને જન્મથી વર્ગદરજ્જો મળે છે.

(6) સમાન જીવનશૈલી : દરેક સામાજિક વર્ગની એક જીવનશૈલી છે. એક વર્ગની જીવનશૈલી બીજા વર્ગથી જુદી પડે છે. એક જ વર્ગના સભ્યો સમાન મૂલ્યો, વલણ અને જીવનપદ્ધતિ ધરાવતા હોય છે. જીવનશૈલી વ્યાપક ખ્યાલ છે, જેમાં મકાન, વ્યવસાય, જીવનકાર્ય, મનોરંજનનાં સાધનો જેવી અનેકવિધ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ પણ એક વર્ગના સભ્યો આ બધી બાબતોમાં સમાનતા ધરાવતા હોય છે.

(7) સ્વયંજનિત : સામાજિક વર્ગ સ્વયંજનિત જૂથ છે. સમૂહજીવન, શ્રમવિભાજન કે જન્મગત તફાવતો, સામાજિક વાતાવરણના તફાવતો વગેરે સમાજની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓને લીધે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપના વર્ગો આપોઆપ ઉદ્ભવે છે. તેથી જ વર્ગવિહીન સમાજ શક્ય નથી.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, માનવ સમાજવ્યવસ્થા સદીઓથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેનું સાતત્ય જળવાઈ રહેવામાં માનવે વિકસાવેલ સામાજિક સંસ્થાની મહત્વની ભૂમિકા છે. આ પ્રકરણમાં આપણે લગ્ન, કુટુંબ, જ્ઞાતિ જેવી સમાજની મૂળભૂત સામાજિક સંસ્થાઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લગ્ન, લગ્નના પ્રકારો, હેતુઓ, કુટુંબનું સ્વરૂપ, પ્રકારો, તેમાં આવેલ પરિવર્તનો, જ્ઞાતિ, જ્ઞાતિનાં લક્ષણો, જ્ઞાતિમાં આવેલ પરિવર્તનો, વર્ગ, વર્ગનાં લક્ષણો વગેરેની ચર્ચાને આધારે તે અંગેની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ હશે. સમાજશાસ્ત્રમાં વિવિધ સંસ્થાઓના અભ્યાસ માટે ચોક્કસ પ્રકારની પદ્ધતિ અને પ્રયુક્તિઓ વિકસી છે, સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન પદ્ધતિ વિશે હવે પછીના એકમમાં માહિતી મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સંસ્થાનો અર્થ આપી સામાજિક સંસ્થાનાં લક્ષણો જણાવો.
- (2) કુટુંબનો અર્થ આપી કુટુંબના પ્રકાર સમજાવો.
- (3) લગ્ન-સંસ્થા એટલે શું ? લગ્નના ઉદ્દેશો (હેતુઓ) સમજાવો.
- (4) જ્ઞાતિનાં લક્ષણોની ચર્ચા કરો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) કુટુંબનાં લક્ષણો.
- (2) લગ્નનાં કાર્યો.
- (3) જ્ઞાતિ-સંસ્થામાં પરિવર્તન.
- (4) કુટુંબ-સંસ્થામાં પરિવર્તન.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) જ્ઞાતિની વ્યાખ્યા જણાવો.
- (2) સામાજિક વર્ગ એટલે શું ?
- (3) બ્રાતૃકીય લગ્ન એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) વિભક્ત કુટુંબ એટલે શું ?
- (2) માતૃસત્તાક કુટુંબમાં વંશની ગણતરી કોનાં નામથી થાય છે ?
- (3) એકસાથી લગ્નપ્રથા એટલે શું ?
- (4) સમલોમ લગ્ન એટલે શું ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સામાજિક સંસ્થા એ કેવા પ્રકારની કાર્યપ્રણાલી છે ?
(અ) પ્રસ્થાપિત (બ) વિસ્થાપિત (ક) ચોક્કસ (ડ) એક પણ નહિ.
- (2) માતૃસત્તાક કુટુંબમાં મિલકતનો વારસો કોને મળે છે ?
(અ) પુત્રી (બ) પુત્ર (ક) પુત્ર-પુત્રી બંને (ડ) કોઈ પણને નહિ.
- (3) વિભક્ત કુટુંબમાં કુટુંબના નિર્ણયો કેવી રીતે લેવાય છે ?
(અ) એકપક્ષીય રીતે (બ) સર્વસંમતિથી (ક) કુટુંબના વડા દ્વારા (ડ) માતા દ્વારા
- (4) સ્પેશિયલ મેરેજ એક્ટ કઈ સાલમાં ઘડાયો ?
(અ) 1954 (બ) 1956 (ક) 1958 (ડ) 1961

પ્રવૃત્તિ

- તમારા કુટુંબનું કુટુંબવૃક્ષ બનાવો.
- જુદા-જુદા ધર્મની લગ્નપ્રથા અંગે માહિતી એકત્ર કરો.
- આંતરજાતીય લગ્ન સ્વીકાર્ય કે અસ્વીકાર્ય ? તે અંગે ચર્ચાસભા યોજો.
- ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિસંસ્થા નાબૂદ થઈ રહી છે ? - ચર્ચો.
- વર્તમાન સમયમાં જ્ઞાતિનાં લક્ષણોમાં તમારી દૃષ્ટિએ કેવા પરિવર્તન થયા છે - તેની નોંધ લખો.

